

Original Article

The Sources and Method of Bahram ibn Mardanshah in Recording the Chronology of Iranian Kings

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani¹

1. Introduction

Hamza Isfahani, in his book *Tārīkh Sinī Mulūk al-Ard wa al-Anbiyā* (350 AH), states that he obtained eight volumes of books for recording the years of the reigns of the kings of Iran, one of which was the book *Tārīkh Mulūk-e Banī Sāsān*, revised by Bahram ibn Mardanshah, the Mobad. In the third chapter, Hamza Isfahani discusses the contents of Bahram ibn Mardanshah's book and cites from it the story of the beginning of creation and the chronological account of four classes of Iranian kings. By analyzing Bahram Mobad's statements and comparing his accounts with those of other historians, scholars have sought to determine his method of revision and his sources.

2. Literature Review

Scholars such as Noldeke and Rosen believe that, by comparing different versions of the *Khwadāy-nāmag*, Bahram ibn Mardanshah compiled an artificial and self-constructed chronological list of the kings. However, other researchers, including Christensen, Taqizadeh, and Safa, argue that Bahram Mobad's sources were the versions of *Siyar Mulūk, al-Furs* by Ibn al-Muqaffa' or other *Siyar al-Mulūk* texts, and that his revisions were based on a comparison of the Arabic translations of the *Khwadāy-nāmag* (*Siyar al-Mulūk*). Apart from these scholars, Hameen-Anttila believes that Bahram Mobad's sources were likely a combination of *Khwadāy-nāmag* manuscripts and their Arabic translations.

---

1. PhD in Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran; email: Mahmoudi4324@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0377-4418>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.238084.1357>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

3. Methodology

Through the method of document analysis, the author compared the chronologies of the kings in the statements of Bahram ibn Mardanshah with the existing chronologies in historical texts (up to the year 400 AH). By analyzing the similarities and differences between these chronologies, the author aimed to answer the following questions: What was Bahram ibn Mardanshah's method for compiling the chronology of the Iranian kings (especially the Sassanids)? If Hamza Isfahani's statement regarding the reformist method of the Mobad is correct, in which chronologies were these revisions made? Did Bahram Mobad's sources consist of Pahlavi *Khwadāy-nāmag* manuscripts, or did he use Arabic translations of it (such as *Siyar Mulūk al-Furs*)?

4. Discussion

Among the lists of Sassanid kings and chronologies found in books from the first four centuries of Islam, the closest account to the Mobad's list is the one provided by Tabari in his *Tarikh al-Tabari*. Tabari's list is based on four sources: 1. The account of Hisham ibn Muhammad al-Kalbi (d. 204 AH); 2. The account of Ya'qubi in his *Tarikh Ya'qubi*; 3. A source whose chronologies are mentioned by Tabari, but the original book from which he took them is unclear; 4. A source whose chronologies match the list of Bahram ibn Mardanshah in numerous instances. In this source, Tabari mentions the chronologies of 30 Sassanid kings, and in at least 18 cases, his chronology is identical to the Mobad's account. At first glance, it seems that one of Tabari's sources for the Sassanid king chronologies might have been Bahram Mobad's book, and that he included nearly twenty chronologies from the Mobad's list in his work. However, by comparing Tabari's and Mobad's lists, one can identify chronologies that the Mobad revised, while Tabari provided a different account. Thus, it can be concluded that Tabari and the Mobad share a common source for the Sassanid king chronologies, and Tabari did not include the Sassanid chronologies based solely on the Mobad's list.

A comparison of Ya'qubi's list with the Mobad's list reveals that Ya'qubi, like Tabari, also used the Mobad's source (the Arabic translation of the Mobad's original work) for listing the chronologies of the Sassanid kings. In Ya'qubi's list, out of 28 chronologies, approximately 22 match those of the Mobad's account. However, the differences between the two lists suggest that Ya'qubi, like Tabari, utilized the Mobad's source (its Arabic translation) but did not have access to the Mobad's book itself.

A comparison of the lists of Tabari and Ya'qubi also shows that Tabari had both the Mobad's source (its Arabic translation) and Ya'qubi's book at his disposal, and that he compared the contents of the Mobad's source with Ya'qubi's list. As a result, many chronologies in Tabari and Ya'qubi are identical, indicating that Ya'qubi's book was one of the sources Tabari relied on for mentioning the years of the Sassanid kings.

Based on the list of Sassanid kings' chronologies provided by the Mobad, Ya'qubi, and Tabari, it can be concluded that they shared a common narrative. If the statement by the Mobad regarding the existence of over twenty copies of the *Khwadāy-nāmag* is correct (i.e., referring to the original version, not its Arabic or Persian translations), it can be inferred that the Mobad relied on one version of the *Khwadāy-nāmag* as a basis and compared other versions with it. Ya'qubi and Tabari, in turn, used the translation of this version.

Moreover, the similarity of the Mobad's, Ya'qubi's, and Tabari's accounts with the *Khwadāy-nāmag* version

compiled during the reign of Khosrow I Anushirvan, and the chronologies cited by Agathias (532–580 CE), suggests that the lists of these three authors should be regarded as significant, with their origins tracing back to the *Khwadāy-nāmag* version from Khosrow Anushirvan's era. If Agathias's account reflects the *Khwadāy-nāmag* version from Khosrow Anushirvan's period, it can be said that this version, with some modifications, was transmitted through the *Khwadāy-nāmag* versions up to the Islamic period, with the Mobad structuring his narrative based on it. On the other hand, during the Islamic period, a translation of this *Khwadāy-nāmag* was made into Arabic or Persian and became the basis for the statements of Ya'qubi and Tabari.

If the accounts of Tabari and the Mobad are considered the main narrative of this tradition, the chronology of the Sassanid kings in the *Akhbar al-Tawāl* of al-Dinawari and the *Nihāyat al-Arab fī Akhbār al-Furs wa al-'Arab* can be regarded as a secondary or peripheral version of this tradition. In both *Akhbar al-Tawāl* and *Nihāyat al-Arab*, approximately twenty kings' chronologies are mentioned, of which thirteen align with the narratives of Tabari and Bal'ami, differing from the accounts of other historians. This suggests that the *Khwadāy-nāmag* version that reached the Mobad, Ya'qubi, and Tabari was also available to Ibn al-Muqaffa' or al-Dinawari, but due to abridgement or the blending of incomplete material, it was presented in a shortened or mixed form.

5. Conclusions

Evidence indicates that Bahram/Bahramshah, the son of Mardanshah Kermani and the priest of Kureh Shapur (Bishapur) in Fars, reformed the chronological list of the kings of Iran by collecting twenty-seven copies of the Pahlavi *Khwadāy-nāmag* and compiled a book on the history of the Iranian kings. A comparison of Bahram Mobad's chronology with those provided by historians until the year 400 AH shows that Bahram's account, Ya'qubi's account, and one of Tabari's versions trace back to a common source. This source of Bahram Mobad is most likely the Pahlavi *Khwadāy-nāmag*, upon which he based a commonly accepted version from the *Khwadāy-nāmag* manuscripts and compared other versions with it. A comparison between the lists of Mobad and Tabari reveals that Mobad made only a few (5 instances) revisions to the chronology of the Sassanid kings; the rest of the chronologies in Mobad and Tabari are nearly identical, with only minor differences in the months of reigns (Bahram I; Hormizd II). The revisions made by Mobad include the following chronologies, which do not appear in other historical texts: "Hormoz I", "Bahram III", "Bahram V", "Yazdgerd II" and "Peroz I".

The similarity between the chronologies of Mobad, Ya'qubi, and Tabari and the chronology provided by Agathias (532-580 CE), based on the translation of official and governmental documents from the Sassanid era, suggests that the *Khwadāy-nāmag* version compiled during the reign of Khosrow Anushirwan was likely preserved and rewritten until the Islamic period. Bahram Mobad was able to collect copies of this *Khwadāy-nāmag*. Furthermore, one of the versions of this *Khwadāy-nāmag* was translated into Arabic or Persian during the Islamic period, and both Ya'qubi and Tabari used this translation for the chronology of the Sassanid kings. Therefore, the accounts of Mobad, Ya'qubi, and Tabari can be considered as a continuation of the *Khwadāy-nāmag* tradition that was compiled during the reign of Khosrow Anushirwan.

The similarity between the chronologies in Dinawari's *Akhbar al-Tawal* and the *Nihayat al-Arab fī Akhbar*

al-Furs wa al-'Arab with those of Agathias, Mobad, Ya'qubi, and Tabari indicates that the *Khwadāy-nāmag* version available to Mobad was also accessible to Dinawari or Ibn al-Muqaffa. If the quotations in the *Nihayat al-Arab* are indeed from Ibn al-Muqaffa, it could be argued that this version is the most significant and oldest *Khwadāy-nāmag* version in the Islamic period. However, if the contents of the *Nihayat al-Arab* are derived from the *Akhbar al-Tawal*, the chronologies in Dinawari's work should be considered as an incomplete and altered version, created based on the Arabic or Persian translation of the mentioned *Khwadāy-nāmag*.

Keywords: Bahram ibn Mardanshah, Sassanid Kings' Chronology, *Khwadāy-nāmag*, Ya'qubi, Tabari, Agathias

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۱، (پیاپی ۸۹ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۵ تا ۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

منابع و روش بهرام بن مردانشاه در ذکر سال شمار شاهان ایران

سید علی محمودی لاهیجانی^۱

چکیده

یکی از منابع حمزه اصفهانی، تاریخ ملوک بنی ساسان نوشته بهرام بن مردانشاه، موبد کوره شاپور از ولایت فارس بوده است. به گفته بهرام موبد، او بیش از بیست نسخه از کتاب خدای نامه را فراهم آورده است تا با مقایسه آنها سال شمار پادشاهان ایران را اصلاح کند. درباره منابع و روش بهرام موبد دو دیدگاه مختلف وجود دارد: گروهی از پژوهشگران بر این باورند که موبد با گردآوری و مقایسه نسخه‌های خدای نامه، سال شمار شاهان ایران را اصلاح کرده است. در مقابل، برخی پژوهشگران منابع موبد را کتاب‌های سیر الملوک الفرس می‌دانند و معتقدند که اصلاحات او با مقایسه سیر الملوک‌ها صورت گرفته است. با در نظر گرفتن این دو دیدگاه، این پرسش مطرح می‌شود که منابع و روش بهرام پسر مردانشاه در ذکر سال شمار شاهان ایران چه بوده است؟ موبد چه اصلاحاتی در کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان اعمال کرده که حمزه اصفهانی روش او را «اصلاح» خوانده است؟ این مقاله به روش تحلیل اسناد سال شمارهای پادشاهان ایران (به‌ویژه پادشاهان ساسانی) در گفته‌های بهرام موبد را با کتاب‌های تاریخی (نوشته شده تا سال ۴۰۰ ق.) مقایسه کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روایت بهرام موبد، یعقوبی و طبری در یک گروه قرار می‌گیرد. روایت این گروه نیز به سال شمارهای آگاثیاس نزدیک است؛ از این رو می‌توان نتیجه گرفت که به احتمال فراوان روایت بهرام موبد، یعقوبی و طبری ریشه در خدای نامه دوره خسرو انوشیروان

۱. دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. Mahmoudi4324@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0377-4418>

DOI <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.238084.1357>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

داشته است؛ اثری که تا دوره اسلامی نسخه‌برداری و بازنویسی شده و نقش مهمی در انتقال تاریخ پادشاهان ایران داشته است.

کلیدواژه‌ها: بهرام بن مردانشاه، سال‌شمار شاهان ساسانی، خدای‌نامه، یعقوبی، طبری، آگاثیاس

۱. مقدمه

حمزه اصفهانی در کتاب تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء (۳۵۰ ق.) آورده است که برای ذکر سنوات پادشاهان ایران هشت جلد کتاب به دست آوردم و این کتاب‌ها عبارت‌اند از: «کتاب سیر ملوک الفرس من نقل ابن المقفع و کتاب سیر ملوک الفرس من نقل محمد بن الجهم البرمکی و کتاب تاریخ ملوک الفرس المستخرج من خزائن المأمون و کتاب سیر ملوک الفرس من نقل زادویه ابن شاهویه الاصبهانی و کتاب سیر ملوک الفرس من نقل او جمع محمد بن بهرام بن مطیار الاصبهانی و کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان من نقل او جمع هشام بن قاسم الاصبهانی و کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان من اصلاح بهرام بن مردانشاه موبد کورة شاپور من بلاد فارس» (اصفهانی، بی‌تا: ۸-۹؛ ۱۳۴۶: ۷). روزن (Rosen) نشان داد که نام نویسنده و عنوان کتاب هشتم در فهرست حمزه نیامده است و این کتاب باید «تاریخ ملوک بنی ساسان من اصلاح موسی بن عیسی الکسروی» باشد (روزن، ۱۳۸۲: ۲۵-۵۲). با استناد به نظر روزن می‌توان گفت که حمزه اصطلاح «اصلاح» را برای دو کتاب به کار برده است: کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان، اصلاح موسی بن عیسی کسروی و کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان اصلاح بهرام بن مردانشاه.

حمزه اصفهانی در فصل سوم به محتوای کتاب بهرام بن مردانشاه پرداخته و از این کتاب داستان آغاز آفرینش و سال‌شمار چهار طبقه از پادشاهان ایران را آورده است (اصفهانی، بی‌تا: ۲۴-۲۹؛ ۱۳۴۶: ۱۹-۲۴). پژوهشگران با تحلیل گفته‌های بهرام موبد و مقایسه مطالب او با مطالب تاریخ‌نگاران دیگر، کوشیده‌اند روش اصلاحی و منابع بهرام موبد را مشخص کنند. آنها معتقدند که بهرام بن مردانشاه یا نسخه‌های خدای‌نامه را در اختیار داشته یا از ترجمه‌های عربی و فارسی خدای‌نامه استفاده کرده است. از آنجا که اطلاعات موجود درباره خدای‌نامه پهلوی پراکنده و محدود است، هر اشاره‌ای به این اثر و محتوای آن می‌تواند بخشی از تاریخ ایران و روش تاریخ‌نگاران در قرن‌های نخستین اسلامی را روشن کند.

۲. بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

برخی پژوهشگران معتقدند که بهرام بن مردانشاه نسخه‌های سیر ملوک الفرس ابن مقفع یا سایر سیر الملوک‌ها را در اختیار داشته و اصلاحات او بر اساس مقایسه ترجمه‌های عربی خدای‌نامه (سیر الملوک‌ها) انجام شده است. در مقابل، برخی دیگر بر این باورند که بهرام موبد با نگاهی نقادانه و مستقل نسخه‌های خدای‌نامه را مقایسه کرده و با مشخص کردن اختلاف‌ها، به اصلاحاتی جسورانه دست زده است. باین‌حال، بیشتر مطالبی که حمزه اصفهانی از کتاب بهرام موبد نقل کرده است، به سال‌شمار شاهان ایران اختصاص دارد؛ موضوعی که پژوهشگران در تحلیل‌های خود کمتر به آن پرداخته‌اند. از سوی دیگر، حمزه روش بهرام موبد را با واژه «اصلاح» توصیف کرده و چنین به نظر می‌رسد که موبد در کتاب خود اصلاحات شخصی انجام داده است؛ این‌گونه که با افزودن و ابداع نکته‌هایی کوشیده است تا تناقض‌ها و اختلاف‌های منابع خود را اصلاح کند. باتوجه به این دو دیدگاه، نگارنده به روش تحلیل اسناد سال‌شمار شاهان در گفته‌های بهرام بن مردانشاه را با سال‌شمارهای موجود در متن‌های تاریخی (نوشته‌شده تا سال ۴۰۰ ق.) مقایسه کرد تا با تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌های این سال‌شمارها بتواند به پرسش‌های زیر پاسخ دهد: روش بهرام بن مردانشاه برای تنظیم سال‌شمار شاهان ایران (به‌ویژه ساسانیان) چه بوده است؟ اگر سخن حمزه اصفهانی درباره روش اصلاحی موبد درست باشد، این اصلاحات در چه سال‌شمارهایی انجام گرفته است؟ منابع بهرام موبد نسخه‌های خدای‌نامه پهلوی بوده یا از ترجمه‌های عربی آن (سیر ملوک الفرس) استفاده کرده است؟

۲-۱. بهرام پسر مردانشاه، موبد کوره شاپور از بلاد فارس

نام موبد در مقدمه قدیم شاهنامه «بهرامشاه مردانشاه کرمانی» ذکر شده است (قزوینی، ۱۳۳۲، ج ۲: ۵۵). اگر سخن نویسنده مقدمه قدیم درست باشد، می‌توان گفت که موبد از اهالی کرمان بوده است. هرچند حمزه اصفهانی به چنین مطلبی اشاره نکرده و بهرام پسر مردانشاه را موبد کوره شاپور از بلاد فارس خوانده است (اصفهانی، بی‌تا: ۹؛ ۱۳۴۶: ۷). ابن ندیم (۳۸۰ق.) نیز در میان مؤلفان کتاب‌های فارسی به عربی به «بهرام بن مردان‌شاه موبد مدینه نيسابور من بلد فارس» اشاره کرده است (ابن‌ندیم، ۲۰۱۳: ۳۴۲؛ ۱۳۸۱، ج ۲: ۴۴۶). به احتمال فراوان ابن‌ندیم با خواندن فهرست حمزه اصفهانی به این نتیجه رسیده که موبد کتابی درباره پادشاهان ایران از فارسی (پهلوی) به عربی ترجمه کرده است. در این مورد روزن نیز معتقد است که ابن‌ندیم نام موبد را از حمزه نقل کرده و این مطلب به‌وضوح تحت تأثیر مطالب حمزه بوده است (روزن، ۱۳۸۲: ۳۸). بیرونی نیز در الآثار الباقية عن القرون الخالية (نوشته ۳۹۰-۳۹۱ق.) به کتاب شاهنامه نوشته ابوعلی محمد بن احمد البلخی الشاعر پرداخته و نوشته است که محمد بن احمد بلخی به زعم خودش از کتاب‌های سیر الملوك استفاده کرده و یکی از منابع او کتاب سیر الملوك نوشته «بهرام بن مردانشاه موبد مدینه سابور» بوده است. در الآثار الباقية برای واژه «سابور» نسخه‌بدل «نیشاپور» آمده که به احتمال فراوان این واژه تصحیف «نیشاپور» است (بیرونی، ۱۸۷۸: ۹۹). باید توجه داشت که بهرام بن مردانشاه تنها موبد یک شهر نبوده، بلکه کوره یا بخش شاپور (نیشاپور) شامل شهرها و روستاهای متعددی می‌شده است. ابن‌رسته (زنده در ۳۰۰ق.) کوره‌های فارس را این‌گونه معرفی کرده است: «سابور و اصطخر و اردشیرخُره و درابجرد و قسا و اَرْجان و شیراز» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۰۶) و ابن‌خردادبه (۲۱۱ق.-۳۰۰ق.) مرکز کوره شاپور را شهر «نوبندجان» نوشته و پس از آن به رستاق‌های آن اشاره کرده است: «خشت، کیمارِج، کارزون، خُره، بندر همان، دست بارین، هنديجان، گرخوید، تَنبُوک، خُوبْزان، مَیدان، ماهان، جُنْبَذ، راميجان، دینجان، شاهجان، موز، داذین، شادروز، دربختجان، سیاه مَص، آبَنوران، خُمارجان سفلی، خُمارجان علیا و تیرمردان» (ابن‌خردادبه، ۱۸۸۹: ۴۵).

به گفته مسعودی در سال ۳۴۵ق. موبد ایرانیان در سرزمین جبال و عراق و دیگر ولایت عجمان «انماذ پسر اشْرهشت» بود و پیش از او «اسندیار پسر آذرباد پسر انمیز» بود که به دست الراضی در سال ۳۲۵ق. در مدینه السلام کشته شد (مسعودی، ۱۹۳۸: ۹۱؛ ۱۳۴۹: ۹۸). این گفته مسعودی نشان می‌دهد که تا سال ۳۴۵ق. موبدان در ایران فعالیت داشتند و موبد موبدانی که مسعودی از آنها نام می‌برد احتمالاً برای کوره‌ها و ناحیه‌های مختلف ایران موبدانی انتخاب می‌کردند و بهرام پسر مردانشاه نیز باید یکی از همین موبدانی باشد که برای کوره شاپور انتخاب شده است.

نویسنده مجمل‌التواریخ (نوشته ۵۲۰ق.) نیز با تکرار منابع حمزه اصفهانی به کتاب «تاریخ پادشاهان که بهرام ابن مردانشاه موبد شاپور از بلاد فارس بیرون آوردست» اشاره کرده (مجله‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۲) و در جای دیگر نوشته است: «چنین روایت کند بهرام موبد شاهپور اندر کیومرث که من بیست و اند کتاب جمع آوردم از آنک ایشان چناه نامه [خدای‌نامه] خوانند و درست کردم تا ملک بعرب افتادن» (مجله‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۲۱). روشن است که این مطالب ترجمه سخنان حمزه است (اصفهانی، بی‌تا: ۲۴) و نویسنده مجمل‌التواریخ واژه «اصلحت» در سخنان موبد (در کتاب حمزه اصفهانی) را به «درست کردم» ترجمه کرده، اما عنوان کتاب بهرام موبد را برخلاف حمزه اصفهانی تاریخ پادشاهان ذکر کرده است. در مورد عنوان کتاب بهرام موبد سخن هامین-آنتیلا (Hameen-Anttila) منطقی به نظر می‌رسد که نام موسی بن عیسی کسروی باید میان عنوان کتاب تاریخ ملوک بنی‌ساسان و نام بهرام بن مردانشاه بوده باشد؛ زیرا کتاب بهرام موبد شامل تمام بخش‌های تاریخ ملی ایران است (Hameen-Anttila, 2018: 61-72). هامین آنتیلا، ۱۳۹۹: ۷۹-۹۲). اما تاریخ پادشاهان نیز عنوان کتاب تاریخ ملوک الفرس مستخرج از خزانه مأمون بوده است و نمی‌توان آن را عنوان کتاب موبد قلمداد کرد.

بلعمی (۳۶۳ق. / ۳۸۳ق.) در پادشاهی هوشنگ آورده است: «و اندر خدای‌نامه بهرام المؤید چنین گوید که پدرش مشی بود و مادرش مشایه و کیومرث

او را همیشه با خود همی گردانیدی به هر کجا شدی از دوستی که او را داشتی...» (بلعی، ۱۳۵۳، ج ۱: ۱۲۶-۱۲۷). در تاریخنامه طبری به تصحیح روشن این جمله این گونه آمده است: «و اندر نامه بهرام المؤید چنین گوید که پدرش مشی و مادرش مشانه بودند و چون اوشهنگ با خرد و رای بود، گیومرت او را مدام با خود همی گردانیدی به هر جای که شدی از دوستی ای که او را داشت» (طبری، ۱۳۹۳، ج ۱: ۸۷). «بهرام المؤید» در این جمله باید همان «بهرام موبد» باشد، همان طور که در یکی از نسخه های عیون الأخبار نوشته ابن قتیبه واژه «الموبد» را «المؤید» نوشته اند (ابن قتیبه، ۱۹۹۷، ج ۱: ۷، پ.ش ۲). احتمالاً سخنان بلعی درباره خدای نامه بهرام موبد نیز برگرفته از کتاب حمزه اصفهانی است.

حمزه اصفهانی از قول بهرام بن مردانشاه آورده است: «قَالَ بِهْرَامُ الْمُؤَبَّدُ: إِنِّي جَمَعْتُ نِيفًا وَعَشْرِينَ نُسخَةً مِنَ الْكِتَابِ الْمُسَمَّى خُدَايَ نَامِه، حَتَّى أَصْلَحْتُ مِنْهَا تَوَارِيخَ مُلُوكِ الْفَرَسِ مِنْ لَدُنْ كِيُومَرْتِ وَالِدِ الْبَشَرِ إِلَى آخِرِ أَيَّامِهِمْ، بِإِنْتِقَالِ الْمُلْكِ عَنْهُمْ إِلَى الْعَرَبِ» (اصفهانی، بی تا: ۲۳-۲۴). «بهرام موبد گوید: بیست و اند نسخه از کتاب خدای نامه را به دست آوردم و سنوات تاریخی پادشاهان ایران را از زمان کیومرث، پدر بشر، تا پایان روزگار آنان و زوال حکومت ایشان به دست تازیان، اصلاح کردم» (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۹). ابوبکر بن عبدالله بن ابییک الدواداری (زنده در ۷۳۶ق.) در کتاب کنز الدرر و جامع الزر درباره بهرام موبد نوشته است: «قَالَ بِهْرَامُ الْمُؤَبَّدُ فِي كِتَابِهِ: إِنِّي جَمَعْتُ بَيْنَ سَبْعَةٍ وَعَشْرِينَ نُسخَةً مِنَ الْكِتَابِ الْمُسَمَّى خُدَايَ نَامِه، حَتَّى أَصْلَحْتُ مِنْهُ تَوَارِيخَ مُلُوكِ فَارِسٍ مِنْ لَدُنْ كِهْمُورْت [گیومرت] وَالِدِ الْبَشَرِ، وَ إِلَى أَنْ زَالَ الْمُلْكُ عَنْهُمْ وَ انْتَقَلَ إِلَى الْعَرَبِ. فَكَانَ مَدَّةً هَؤُلَاءِ الْمُلُوكِ الْأَوَّلِ مَا قَدَّمَاهُ، وَ بَاقِي الْمُلُوكِ عَلَى مَا يَأْتِي عِنْدَ ذِكْرِهِمْ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى» (الدواداری، ۱۹۹۴، ج ۲: ۲۶۰-۲۶۱). دواداری سال شمار پادشاهان ایران را با مقایسه سخنان حمزه اصفهانی، بهرام موبد و موسی بن عیسی کسروی نوشته است و مطالب او برگرفته از کتاب حمزه اصفهانی است. او حمزه را در دو بخش این گونه معرفی می کند: «و أما رأي حمزة الإصفهاني، صاحب تاريخ إصفهان...» (الدواداری، ۱۹۹۴، ج ۲: ۲۶۰ و ۲۷۷). نکته قابل توجه در کتاب دواداری اشاره به ۲۷ نسخه از کتاب خدای نامه است که بهرام موبد آنها را فراهم آورده بود؛ درحالی که در کتاب حمزه از قول موبد به بیست و اند نسخه از خدای نامه اشاره شده است. همچنین بهرام موبد برخلاف موسی بن عیسی کسروی از اختلاف نسخه های خدای نامه سخن نمی گوید؛ گویا مطالب خدای نامه ها درباره سال شمار شاهان ایران اختلاف چندانی با یکدیگر نداشته و این ترجمه های عربی خدای نامه بوده که اختلافات و تفاوت های بسیاری داشته است؛ تا آنجا که کسروی درباره این تفاوت ها می گوید: «در کتاب موسوم به خدای نامه که چون از فارسی به عربی ترجمه شد، به تاریخ ملوک الفرس موسوم گردید نگرستم و در نسخه های آن چندین بار دقت و استقصا کردم، همه آنها با یکدیگر اختلاف داشتند تا آنجا که دو نسخه یک نواخت و مطابق نیافتم و این اختلاف در نتیجه اشتباه مترجمان از زبانی به زبان دیگر به وجود آمده بود.» (اصفهانی، بی تا: ۱۶-۱۷: ۱۳۴۶: ۱۳). با در نظر گرفتن سخنان بهرام موبد و گردآوری بیست و هفت نسخه از کتاب خدای نامه می توان گفت که موبد به دنبال تطبیق سال شمارها در نسخه های خدای نامه بوده است. اما پرسشی که به ذهن متبادر می شود این است که نام بردن از خدای نامه در سخنان بهرام موبد به این معنی است که او بیست و هفت نسخه از خدای نامه پهلوی را دیده است یا از ترجمه های عربی خدای نامه سخن می گوید. در این مورد باید دقت داشت که نویسندگان دوره اسلامی به خدای نامه و مطالب آن اشاره کرده اند، اما منظور آنها ترجمه های عربی خدای نامه بوده است. همان طور که در کتاب السعادة و الإِسعاد فی سيرة الانسانية ده بار به خدای نامه اشاره شده و سخنان شاپور به هرمز و سخنان انوشیروان از این کتاب آمده است، اما منظور نویسنده، اصل پهلوی خدای نامه نبوده است؛ بلکه به ترجمه عربی آن اشاره دارد (عامری، ۱۹۹۱: ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۲۲، ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰). مسعودی نیز در التنبيه و الاشراف نوشته است: «به سال سیصد و سوم در شهر استخر پارس به نزد یکی از بزرگ زادگان ایران کتابی بزرگ دیدم که از علوم و اخبار ملوک و بناها و تدبیرهای ایرانیان مطالب فراوان داشت که چیزی از آن را در کتب دیگر چون خدای نامه و آئین نامه و غیره ندیده بودم. تصویر بیست و هفت تن از ملوک ایران از خاندان ساسانی -بیست و پنج مرد و دو زن- در آن بود...» (مسعودی، ۱۹۳۸: ۹۲: ۱۳۴۹: ۹۹). مقدسی نیز درباره مرگ یزدگرد سوم آورده است: «درباره هلاک او اختلاف است. گویند وی در آب غرق شد و بعضی گویند سپاهیان بدو رسیدند و او را کشتند و او را در تابوتی نهادند و به

اصطخر بردند. در کتاب خدای نامه آمده که یزدگرد به آسیایی رسید در قریه زرق از قرای مرو، به آسیابان گفت: "مرا پنهان کن و جای مرا بیوش. کمر بند و یاره و انگشترم - که به اندازه خراج سراسر فارس ارزش دارد- از آن تو." مرد آسیابان گفت: "کرایه آسیا در روز چهار درهم است اگر چهار درهم بدهی آسیا را می‌بندم اگر نه، نه." یزدگرد گفت: "من شنیده‌ام که تو نیازمند چهار درهمی ولی من ندارم که به تو بدهم." در آن هنگام که بازمی‌گردید سپاهیان رسیدند و او را کشتند و آن روز در مرو هیچ یک از مسلمانان نبودند» (مقدسی، ۱۹۰۳، ج ۵: ۱۹۶-۱۹۷؛ ۱۳۷۴: ۱۸۶۷).

درباره منبع بهرام موبد نیز می‌توان گفت که او از بیست و هفت نسخه از ترجمه‌های خدای نامه استفاده کرده (ترجمه‌های عربی و فارسی) و سخن او به این معنی نیست که لزوماً نسخه‌های خدای نامه پهلوی را در اختیار داشته است. اما دو نکته را نباید از نظر دور داشت: نخست اینکه حمزه اصفهانی، بهرام پسر مردانشاه را «موبد» خوانده است و موبدان می‌توانستند اصل خدای نامه پهلوی را در اختیار داشته باشند و آن را بخوانند. دوم اینکه حمزه، بهرام پسر مردانشاه را موبد کوره شاپور از ولایت فارس خوانده و فارس از مناطقی بوده است که در دوره اسلامی موبدان بسیاری در آن زندگی می‌کردند و گویا کتاب‌های فراوانی از تاریخ ایران در اختیار داشتند. همان‌طور که پیش از این گفته شد، مسعودی در شهر استخر فارس کتاب صور ملوک بنی‌ساسان را نزد یکی از بزرگ‌زادگان ایران دیده است (مسعودی، ۱۹۳۸: ۹۲). همچنین دینوری (۲۸۳ق.) می‌نویسد: «دانشمندان درباره اسکندر اختلاف کرده‌اند. ایرانیان و مردم فارس می‌گویند که اسکندر پسر فیلفوس نیست، بلکه نوه دختری اوست و پدر اسکندر دارا پسر بهمن بوده است...» (دینوری، ۱۳۳۰: ۳۰؛ ۱۳۶۴: ۵۴). از سوی دیگر در کتاب نه‌ایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب (۱۳۷۵: ۱۱۰) از قول ابن مقفع آمده است: «قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُقَفِّعِ: اخْتَلَفَ الْعَرَبُ فِي نِسْبَةِ الإسْكَندَرِ، فَقَالَتْ عَظَمَاءُ فَارَسَ وَ عُلَمَاؤُهَا: إِنَّهُ كَانَ ابْنُ بَهْمَنْ الْمَلِكِ، وَ إِنَّهُ كَانَ أَخُو [أَخًا] دَارَا ابْنِ دَارَا». در اینجا ابن مقفع از گفته‌های بزرگان فارس و عالمان (موبدان) آنجا مطالبی را درباره نسب اسکندر آورده است. همچنین مسعودی (۳۴۵ق.) درباره کتاب‌هایی که در اختیار موبدان بوده نکته قابل توجهی بیان کرده است: «ایرانیان کتابی دارند به نام که‌نامه [گاه‌نامه] که منصب‌های مملکت ایران در آن هست و آن را به ششصد منصب مرتب کرده‌اند و این کتاب از قبیل آئین نامه است و معنی "آئین نامه" کتاب رسوم است و کتابی بزرگ است در چند هزار ورق که جز به نزد موبدان و دیگر صاحبان مقامات معتبر یافت نشود» (مسعودی، ۱۹۳۸: ۹۱؛ ۱۳۴۹: ۹۷-۹۸). بنابراین، تأکید حمزه اصفهانی بر اینکه بهرام پسر مردانشاه، موبد کوره شاپور از ولایت فارس بوده، نشان می‌دهد که احتمالاً موبد بیش از بیست نسخه از کتاب خدای نامه پهلوی را فراهم آورده و مطالب خود را با مقایسه خدای نامه پهلوی تنظیم کرده است.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهشگرانی مانند نولدکه (Noldeke) و روزن معتقدند که بهرام بن مردانشاه با مقایسه نسخه‌های خدای نامه، فهرستی خودساخته و تصنیی از سال‌شمار شاهان فراهم آورده است. اما برخی دیگر از پژوهشگران مانند کریستن سن (Christensen)، تقی‌زاده و صفا معتقدند که منابع بهرام موبد ترجمه‌های عربی خدای نامه (سیر الملوک‌ها) بوده که او با مقابله و مقایسه آنها تهذیبی از سیر ملوک الفرس ارائه کرده است. جدای از پژوهشگرانی که به آنها اشاره شد، هامین-آنتیلا بر این باور است که منابع بهرام موبد احتمالاً ترکیبی از نسخه‌های خدای نامه و ترجمه‌های عربی آن بوده است.

نولدکه درباره بهرام موبد نوشته است که او بیش از بیست نسخه از خدای نامه را با هم مقایسه و تطبیق کرده و با اصلاح اختلاف‌ها، نسخه خاصی برای خود ترتیب داده است؛ از این رو باید گفت که اختلاف‌های مذکور ظاهراً فقط درباره رقم سال‌های سلطنت هر یک از پادشاهان بوده است (نولدکه، ۱۳۵۸: ۲۰). نولدکه درباره فهرست موبد نوشته است: «جدول موبد بهرام پسر مردانشاه چندان خوب نیست؛ زیرا این جدول بدون تحریر تصنیی به دست نیامده است و خودش می‌گوید که از بیست نسخه خدای نامه استفاده کرده است تا جدول "صحیح" خود را ترتیب دهد» (نولدکه، ۱۳۵۸: ۵۹۸).

روزن واژه «اصلاح» را که حمزه برای کتاب موبد آورده است، به معنی «تصحیح» می‌داند که به بازنویسی مستقل موبد اشاره دارد. او معتقد است که موبد برخوردی انتقادی و مستقل به خدای‌نامه اصلی داشته و آن را دقیقاً به شکلی معرّفی کرده که به نظر او صحیح‌ترین و موثّق‌ترین تصویر خدای‌نامه بوده است. همچنین روزن، روش بهرام موبد را بازنویسی آگاهانه و تصحیح کتاب خدای‌نامه می‌داند و گاه‌شماری موبد را تا حدّ زیادی خودساخته می‌خواند (روزن، ۱۳۸۲: ۴۶ و ۴۸).

کریستن‌سن با تحلیل گفته‌های بهرام موبد درباره آغاز آفرینش به این نتیجه رسیده است که بخش‌هایی که می‌توانست احساسات دینی و خردگرایی مسلمانان را جریحه‌دار کند در روایت موبد نیامده است و این بخش به دورانی تعلّق دارد که ابن‌مقفع تغییرات مردم‌پسندی را در ترجمه خدای‌نامه داده بود؛ بنابراین حدود بیست نسخه‌ای که موبد آنها را با هم تطبیق کرده از رونوشت‌های ترجمه ابن‌مقفع بوده است نه از متن پهلوی خدای‌نامه. به‌طور کلی کریستن‌سن معتقد است که روایت موبد، روایتی دستکاری‌شده است (کریستن‌سن، ۱۳۹۳: ۱۰۴). سخن کریستن‌سن درباره سیر الملوک‌ها مانند سخن نولدکه (۱۳۵۸: ۲۶) و زوتنبرگ (ثعالی، ۱۳۶۸: صد و هجده) است که مأخذ نگارش همه سیر الملوک‌ها پس از ابن‌مقفع را کتاب سیر ملوک الفرس ابن‌مقفع می‌دانند. کریستن‌سن در بخش دیگری به سخنان روزن پرداخته است؛ او می‌نویسد که کسانی مانند موسی بن عیسی کسروی و بهرام بن مردانشاه منشیانی بودند که برخوردی مستقلانه‌تر و ناقدانه‌تر با منابع خود داشتند - برخوردی که البته علمی نبوده است - آنها نسخه‌های خدای‌نامه را با هم مطابقه می‌کردند و با معین کردن اختلافات این نسخه‌ها به اصلاحات جسورانه‌ای دست می‌زدند و با افزودن و ابداع نکته‌هایی می‌کوشیدند تا ناهماهنگی موجود در منابع خود را توجیه و صورت اصلی داستان را بازسازی کنند (کریستن‌سن، ۱۳۹۳: ۳۹۴).

به نظر تقی‌زاده کتاب بهرام موبد معروف‌تر و مقبول‌تر از سایر مترجمان و نویسندگانی بوده است که حمزه اصفهانی از آنها نام می‌برد و دلیل آن هم ممکن است مفصل‌تر بودن این کتاب بوده باشد. تقی‌زاده می‌نویسد که کتاب موبد ظاهراً تهذیب سیر ملوک الفرس بوده نه ترجمه خدای‌نامه؛ زیرا که در کتاب حمزه آن را «اصلاح» خوانده است. تقی‌زاده می‌نویسد که تاریخ زندگی موبد معلوم نیست؛ مردانشاه که نام پدر اوست، نام پسر زادان فروخ پسر پیری گسگری کاتب حجاج بن یوسف نیز بوده است که در سال ۸۲ق. کشته شده است (تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۱۰۲). اذکابی کتاب بهرام موبد را تاریخ ملوک بنی‌ساسان می‌داند و می‌نویسد که سخنان تقی‌زاده درباره تصنعی بودن فهرست موبد پذیرفتنی نیست. همچنین ابن‌سخن تقی‌زاده را نمی‌توان پذیرفت که مردانشاه ممکن است نام پسر زادان فروخ بن پیری کسگری، کاتب حجاج بن یوسف باشد (بیرونی، ۱۳۹۲: ۶۰۰).

صفا روش بهرام بن مردانشاه را مقابله نسخه‌های مختلف ترجمه‌های خدای‌نامه با یکدیگر و انتخاب صحیح‌ترین آنها می‌داند. او معتقد است که بهرام موبد پس از تصحیح و مقابله نسخه‌ها، مطالبی را از کتاب‌های دیگر بر اصل کتاب افزوده و با تغییر و تبدیل تناقض‌ها، به خیال خود آنها را به صورت اصلی درآورده است (صفا، ۱۳۸۹: ۷۰).

خطیبی معتقد است که شیوه بهرام بن مردانشاه و موسی بن عیسی کسروی، آن‌طور که حمزه اصفهانی می‌گوید «اصلاح» (تصحیح) بوده است. او در این باره می‌نویسد: «ایشان با نگاهی نقادانه و دیدی مستقل به منابع خود نگر بسته‌اند و ضمن مقایسه شماری از نسخه‌های خدای‌نامه، در موارد بسیاری اختلاف‌ها را معین کرده و سپس جسورانه به اصلاحاتی دست زده‌اند و با افزودن نکاتی که آنها را از آثار دیگر گرفته بودند، و با ابداع نکات دیگری برای توجیه ناهماهنگی‌های موجود در منابع خویش، کوشیده‌اند آنچه را به نظر آنان صورت اصلی داستان بوده است، بازسازی کنند» (خطیبی، ۱۳۹۳: ۶۸۸-۶۸۷).

هامین-آنتیلا دربارهٔ منابع موبد نوشته است: «کاملاً ممکن است که بهرام از نسخه‌های کتاب به هر دو زبان استفاده کرده باشد و هیچ دلیلی وجود ندارد که باور نکنیم چندین نسخه از متن اصلی پهلوی که هنوز در قرن دهم در گردش بوده در اختیار او بوده است، هر چند تعداد بیست و یک نسخه زیاد و عجیب است، اما دلیل دیگری برای انکار این موضوع نیست که برخی از این نسخه‌های بیست و یک‌گانه ممکن است ترجمه‌های عربی بوده باشند که در آن زمان بهتر شناخته شده بودند» (Hameen-Anttila, 2018: 217-218: هامین آنتیلا، ۱۳۹۹: ۲۵۸).

۴. بحث اصلی

دربارهٔ منابع و روش بهرام بن مردانشاه نمی‌توان به‌یقین اظهار نظر کرد؛ زیرا اطلاعات بسیار اندکی از او در دست است، اما باتوجه‌به سال‌شمارهایی که حمزه اصفهانی از کتاب بهرام موبد آورده است، می‌توان تاندازه‌ای به ویژگی‌های منابع و روش تحقیقی موبد پی برد.

۴-۱. سال‌شمار بهرام بن مردانشاه

حمزه اصفهانی از گفته‌های بهرام موبد سال‌شمار شاهان ساسانی را مطابق جدول (۱) آورده است (اصفهانی، بی‌تا: ۲۷-۲۸؛ ۱۳۴۶: ۲۳-۲۴):

جدول (۱): سال‌شمار بهرام بن مردانشاه به نقل از حمزه اصفهانی

اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۱۰ ماه	فیروز پسر یزدگرد	۱۷ سال
شاپور پسر اردشیر	۳۰ سال و ۱۵ روز	بلاش پسر فیروز	۴ سال
هرمز پسر شاپور	۲ سال	قباد پسر فیروز	۴۱ سال
بهرام پسر هرمز	۳ سال و ۳ ماه	کسری انوشیروان	۴۸ سال
بهرام پسر بهرام	۱۷ سال	هرمز پسر کسری	۱۲ سال
بهرام بهرامیان	۴۰ سال و ۴ ماه	خسرو پرویز	۳۸ سال
نرسی برادر بهرام بن بهرام	۹ سال	شیرویه	۸ ماه
هرمز پسر نرسی	۷ سال	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال و ۶ ماه
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	بوران‌دخت	۱ سال و ۴ ماه
اردشیر برادر شاپور	۴ سال	فیروز (جشن‌شبنده)	چند روز
شاپور	۵ سال	ازرمین‌دخت	۶ ماه
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	خورزاد خسرو پسر پرویز	۱ سال
یزدگرد بزه‌کار پسر بهرام	۲۱ سال و ۵ ماه ۱۸ روز	یزدگرد پسر شهریار	۲۰ سال
بهرام (گور) پسر یزدگرد	۱۹ سال و ۱۱ ماه		
یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۴ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز	مجموع	۴۵۵ سال و ۸ ماه و ۲۱ روز

بیرونی نیز همین سال‌شمار را از بهرام موبد باتوجه‌به گفته‌های حمزه اصفهانی آورده است (بیرونی، ۱۸۷۸: ۱۲۶-۱۲۵؛ ۱۳۹۲: ۱۵۰-۱۵۱). حمزه از

گفته‌های موبد درباره مدّت پادشاهی ساسانیان نوشته است: «این بود روزگار فرمانروایی طبقه چهارم که ۲۸ تن بودند و از این مدت ۳۰ سال دوران جنگ اردشیر پسر بابک با ملوک الطوایف بود و مجموعاً به ۴۵۶ سال و یک ماه و ۲۲ روز بالغ می‌شود» (اصفهانی، بی‌تا: ۲۸-۲۹؛ ۱۳۴۶: ۲۴). بیرونی «۴۵۴ سال و ۳ ماه و ۲۱ روز» نوشته است (بیرونی، ۱۸۷۸: ۱۲۶)، اما سال‌شمار شاهان ساسانی در فهرست موبد، «۴۵۵ سال و ۸ ماه و ۲۱ روز» می‌شود که با گفته‌های حمزه و بیرونی تفاوت دارد.

۴-۲. سال‌شمار طبری

در میان فهرست شاهان ساسانی و سال‌شمارهایی که در کتاب‌های چهار قرن نخست اسلامی آمده، نزدیک‌ترین روایت به فهرست موبد روایتی است که طبری در کتاب تاریخ الطبری آورده است. در جدول (۲) می‌توان نام و سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب تاریخ طبری را مشاهده کرد (طبری، بی‌تا: ۲۸۷-۲۲۳ و ۷۴۳: ۱۳۷۵، ج ۲: ۵۸۵-۷۸۴ و ج ۵: ۲۱۵۵):

جدول (۲): سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب تاریخ الطبری

اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۱۰ ماه ۱۴ سال	فیروز پسر یزدگرد	۲۱ سال ۲۶ سال ۲۷ سال (گفته هشام کلیبی)
شاپور پسر اردشیر	۳۰ سال و ۱۵ روز ۳۱ سال و ۶ ماه و ۱۹ روز	بلاش پسر فیروز	۴ سال
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ روز	قباد پسر فیروز (همراه با برادرش جاماسب)	۴۳ سال (۴۱ + ۲)
بهرام پسر هرمز	۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز	کسری انوشیروان	۴۸ سال
بهرام پسر بهرام	۱۷ سال ۱۸ سال	هرمز پسر کسری	۱۱ سال و ۹ ماه و ۱۰ روز ۱۲ سال (گفته هشام کلیبی)
بهرام بهرامیان	۴ سال	خسرو پرویز	۳۸ سال
نرسی پسر بهرام	۹ سال	شیرویه	۸ ماه
هرمز پسر نرسی	۶ سال و ۵ ماه ۷ سال و ۵ ماه	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال و ۶ ماه
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	شهربراز	۴۰ روز
اردشیر پسر هرمز	۴ سال	بوران‌دخت	۱ سال و ۴ ماه
شاپور پسر شاپور	۵ سال	جشننده	کمتر از ۱ ماه
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	آزرمی‌دخت	۶ ماه
یزدگرد الاثیم (بزه‌کار)	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸	کسری پسر مهرجشنس	چند روز

چند روز چند روز	خرزا خسرو فیروز پسر مهر اجشنس (جشنسده)	روز ۲۲ سال و ۵ ماه و ۱۶ روز	
۶ ماه	فرخزاد خسرو	۱۸ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز ۲۳ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز	بهرام (گور) پسر یزدگرد
۲۰ سال	یزدگرد پسر شهریار	۱۷ سال ۱۸ سال و ۴ ماه	یزدگرد پسر بهرام (گور)

فهرست طبری بر اساس چهار منبع تنظیم شده است: ۱. روایت هشام بن محمد کلبی (۲۰۴ق.) که برای «فیروز پسر یزدگرد» ۲۷ سال پادشاهی (طبری، بی تا: ۲۳۷؛ ۱۳۷۵: ج ۲، ۶۲۹) و برای «هرمز پسر خسرو انوشیروان» ۱۲ سال پادشاهی آورده است (بی تا: ۲۶۹؛ ۱۳۷۵: ج ۲، ۷۲۸)؛ ۲. روایت یعقوبی در کتاب تاریخ یعقوبی (نگاه کنید به ادامه)؛ ۳. منبعی که تنها طبری سال شمارهای آن را آورده و مشخص نیست که آن را از کدام کتاب به تاریخ خود برده است؛ زیرا این سال شمارها با روایت تاریخ نگاران چهار قرن اول اسلامی تفاوت آشکاری دارد؛ ۴. منبعی که سال شمارهای آن در موارد فراوانی با فهرست بهرام موبد مطابقت دارد. از این منبع، طبری به سال شمار ۳۰ پادشاه ساسانی اشاره کرده و دست کم در ۱۸ مورد سال شمار او مانند روایت موبد است. در نگاه اول به نظر می رسد که یکی از منابع طبری در ذکر سال شمار شاهان ساسانی، کتاب بهرام موبد بوده و او از فهرست موبد نزدیک به بیست سال شمار را به کتاب خود برده است؛ به ویژه در مواردی مانند سال شمار «شاپور پسر اردشیر بابکان»، تنها طبری و موبد به «۳۰ سال و ۱۵ روز» پادشاهی اشاره کرده اند و تاریخ نگاران دیگر چنین سال شماری را نیاورده اند. اما هفت سال شمار نشان می دهد که طبری روایت موبد را نیاورده، بلکه از منبع موبد استفاده کرده است. در دو مورد، طبری برای «بهرام پسر هرمز» ۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز پادشاهی آورده، درحالی که موبد به ۳ سال و ۳ ماه اشاره کرده است. همچنین طبری برای «هرمز پسر نرسی» ۷ سال و ۵ ماه پادشاهی آورده، درحالی که موبد به ۷ سال پادشاهی اشاره کرده است. این دو مورد نشان می دهد که اگر طبری سال شمارهای بهرام موبد را می آورد، دیگر نباید ۳ روز یا ۵ ماه به سال شمار شاهان می افزود. از سوی دیگر با مقایسه فهرست طبری و موبد می توان به سال شمارهایی دست یافت که موبد آنها را اصلاح کرده، اما طبری روایت متفاوتی آورده است؛ از این رو می توان نتیجه گرفت که منبع طبری و موبد در ذکر سال شمار شاهان ساسانی روایت مشترکی بوده و طبری سال شمار شاهان ساسانی را با توجه به فهرست موبد نیاورده است. باید توجه داشت که سال شمارهای اصلاحی موبد در هیچ کتابی دیده نمی شود و این سال شمارها را می توان در جدول (۳) مشاهده کرد:

جدول (۳): اصلاحات بهرام موبد در سال شمار شاهان ساسانی

طبری	موبد	
۱ سال و ۱۰ روز	۲ سال	هرمز پسر شاپور
۴ سال	۴۰ سال و ۴ ماه	بهرام بهرامیان
۱۸ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز	۱۹ سال و ۱۱ ماه	بهرام گور

یزدگرد پسر بهرام گور	۱۴ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز	۱۷ سال
فیروز پسر یزدگرد	۱۷ سال	۲۱ سال ۲۶ سال

از سوی دیگر طبری به جز پادشاهان ساسانی برای ذکر سال شمار پادشاهان دیگر نیز از چند منبع کمک گرفته است. شواهد نشان می‌دهد که روایت طبری و بهرام موبد به روایت مشترکی می‌رسیده است؛ برای نمونه طبری به «۶۱۶ سال و ۶ ماه» پادشاهی جمشید اشاره کرده (طبری، بی‌تا: ۶۲؛ ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۱۷) که این روایت مانند روایت بهرام موبد است. با این تفاوت که موبد برای جمشید «۶۱۶ سال» پادشاهی آورده و به «۶ ماه» اشاره نکرده است (اصفهانی، بی‌تا: ۲۵؛ ۱۳۴۶: ۲۰). همچنین طبری از منبع دیگری «۷۱۶ سال و ۴ ماه و ۲۰ روز» پادشاهی برای جمشید آورده است (طبری، بی‌تا: ۶۲؛ ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۱۹). یعقوبی نیز «۷۰۰ سال» (یعقوبی، ۱۸۸۳: ج ۱، ۱۷۸) و حمزه «۷۱۶ سال» آورده‌اند (اصفهانی، بی‌تا: ۱۳؛ ۱۳۴۶: ۱۰). طبری به روایت هشام بن کلبی نیز پرداخته و به «۷۱۹ سال» پادشاهی جمشید اشاره کرده است (طبری، بی‌تا: ۶۳؛ ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۲۱).

همچنین طبری در روایتی برای بشتاسب (گشتاسب) «۱۱۲ سال» پادشاهی آورده است (طبری، بی‌تا: ۱۸۰ و ۱۸۸؛ ۱۳۷۵: ج ۲، ۴۵۶ و ۴۸۱) که این روایت مانند روایت یعقوبی است (یعقوبی، ۱۸۸۳: ج ۱، ۱۷۹). طبری در روایت‌های دیگر «۱۵۰ سال» و «۱۲۰ سال» پادشاهی برای بشتاسب (گشتاسب) آورده (طبری، بی‌تا: ۱۸۸؛ ۱۳۷۵، ج ۲: ۴۸۱) که این روایت اخیر نیز مانند روایت موبد است (اصفهانی، بی‌تا: ۲۵؛ ۱۳۴۶: ۲۲): البته حمزه اصفهانی نیز به ۱۲۰ سال اشاره کرده است (اصفهانی، بی‌تا: ۱۳؛ ۱۳۴۶: ۱۰).

این موارد در کنار سال شمار شاهان ساسانی نشان می‌دهد که طبری دست کم از چهار منبع استفاده کرده که یکی از منابع اصلی او منبع بهرام موبد یا ترجمه عربی/فارسی منبع بهرام موبد بوده است. پیش از این نگارنده در مقاله‌ای با مقایسه لقب‌های پادشاهان ساسانی نشان داده که طبری به کتاب بهرام بن مردانشاه توجه خاصی داشته است؛ اکنون با مقایسه سال شمار شاهان در کتاب طبری و روایت موبد معلوم می‌شود که طبری به منبع موبد (ترجمه عربی/فارسی) دسترسی داشته و کتاب بهرام موبد از منابع طبری نبوده است (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸).

۴-۳. سال شمار یعقوبی

پیش از این گفته شد که یکی از منابع طبری، روایت یعقوبی بوده است. جدول (۴) فهرست شاهان ساسانی در کتاب یعقوبی را نشان می‌دهد (یعقوبی، ۱۸۸۳، ج ۱: ۱۷۹-۱۹۰):

جدول (۴): سال شمار شاهان ساسانی در کتاب تاریخ یعقوبی

اردشیر بابکان	۱۴ سال	فیروز پسر یزدگرد	۲۷ سال
شاپور پسر اردشیر	؟	بلاش پسر فیروز	۴ سال
هرمز پسر شاپور	۱ سال	قباد پسر فیروز	۴۳ سال
بهرام پسر هرمز	۳ سال	کسری انوشیروان	۴۸ سال
بهرام پسر بهرام	۱۷ سال	هرمز پسر کسری	۱۲ سال

بهرام بهرامیان	۴ سال	خسرو پرویز	۳۸ سال
نرسی پسر بهرام	۹ سال	شیرویه	۸ ماه
هرمز پسر نرسی	۹ سال	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال و ۶ ماه
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	شهربراز	؟
اردشیر پسر هرمز	۴ سال	بوران‌دخت	۱ سال و ۴ ماه
شاپور پسر شاپور	۵ سال	آزرمی‌دخت	۶ ماه
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	کسری پسر مهرجشنس	کمتر از ۱ ماه
یزدگرد الاثیم (بزه‌کار)	۲۱ سال	فیروز پسر مهرجشنس	چند روز
بهرام (گور) پسر یزدگرد	۱۹ سال	فرخزاد خسروا	۱ سال
یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۷ سال	یزدگرد پسر شهریار	۲۰ سال

مقایسه فهرست یعقوبی با فهرست موبد نشان می‌دهد که یعقوبی نیز پیش از طبری از منبع موبد (ترجمه عربی منبع موبد) برای ذکر سال‌شمار شاهان ساسانی استفاده کرده است، هرچند یعقوبی برخلاف طبری علاقه‌ای به ذکر ماه‌ها و روزهای پادشاهی ندارد و در بیشتر موارد به سال‌های پادشاهی اشاره کرده است. همین شیوه را بلعمی نیز در ترجمه فهرست طبری در پیش گرفته و بیشتر ماه‌ها و روزهای پادشاهی را نیاورده است (بلعمی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۸۸۶-۱۲۱۰). در فهرست یعقوبی از میان ۲۸ سال‌شمار، تقریباً ۲۲ مورد مانند روایت موبد است. اگر تصور شود که یعقوبی از کتاب موبد کمک گرفته، می‌توان گفت که کتاب موبد پیش از سال ۲۵۹ ق. نوشته شده است؛ زیرا یعقوبی مطالب تاریخی خود را تا سال ۲۵۹ ق. آورده و از سال ۲۵۹ ق. به بعد مطلب تاریخی‌ای در کتاب یعقوبی دیده نمی‌شود (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۱: بیست و چهار، بیست و پنج). اما تفاوت‌هایی که این فهرست با فهرست موبد دارد نشان می‌دهد که یعقوبی نیز مانند طبری از منبع موبد (ترجمه عربی آن) استفاده کرده و کتاب او را در اختیار نداشته است. این تفاوت‌ها را می‌توان در سال‌شمار «هرمز پسر شاپور»، «بهرام بهرامیان»، «هرمز پسر نرسی»، «یزدگرد پسر بهرام گور»، «فیروز پسر یزدگرد» و «کسری پسر مهرجشنس» مشاهده کرد.

مقایسه فهرست طبری و یعقوبی نیز نشان می‌دهد که طبری، منبع موبد (ترجمه آن) و کتاب یعقوبی را در دست داشته و مطالب منبع موبد را با فهرست یعقوبی مقایسه می‌کرده است؛ از این رو تعداد بی‌شماری از سال‌شمارهای طبری و یعقوبی مانند یکدیگر است و باید کتاب یعقوبی یکی از منابع طبری در ذکر سنوات شاهان ساسانی بوده باشد.

باتوجه به فهرستی که موبد، یعقوبی و طبری از سال‌شمار شاهان ساسانی آورده‌اند، باید گفت که آنها منبع یا روایت مشترکی در اختیار داشته‌اند و اگر سخن بهرام موبد درباره بیست و اند نسخه از کتاب خدای‌نامه درست باشد (یعنی درباره ترجمه عربی یا فارسی آن نباشد)، می‌توان نتیجه گرفت که موبد، روایت یک خدای‌نامه را به دلایلی که در ادامه خواهد آمد، اساس قرار داده و روایت خدای‌نامه‌های دیگر را با آن سنجیده و در پنج مورد به این نتیجه رسیده است که باید در روایت اصلی اصلاحاتی انجام شود. این پنج مورد همان‌طور که پیش از این گفته شد، سال‌شمار «هرمز پسر شاپور»، «بهرام بهرامیان»، «بهرام گور»، «یزدگرد پسر بهرام گور» و «فیروز پسر یزدگرد» بوده است. از سوی دیگر، باتوجه به شباهت فهرست یعقوبی و طبری با فهرست

موبد می‌توان نتیجه گرفت که روایت خدای‌نامه‌ای که موبد آن را اساس قرار داده در دوره اسلامی به عربی یا فارسی ترجمه شده و یعقوبی و طبری این ترجمه را منبع اصلی خود قرار داده‌اند و سال‌شمارهای متعددی را از این کتاب به کتاب خود برده‌اند.

۴-۴. سال‌شمار آگاثیاس

همان‌طور که گفته شد بهرام موبد، روایت یک خدای‌نامه را اساس قرار داده و یعقوبی و طبری نیز ترجمه عربی یا فارسی همان روایت خدای‌نامه را برای تنظیم فهرست و سال‌شمار شاهان ساسانی به کار برده‌اند. اما شباهت روایت موبد، یعقوبی و طبری با روایت خدای‌نامه‌ای که در دوره خسرو انوشیروان تدوین شده بود، نشان می‌دهد که فهرست سه نویسنده مذکور را باید از فهرست‌های مهمی دانست که ریشه روایت آنها به خدای‌نامه دوره خسرو انوشیروان می‌رسد. روایت خدای‌نامه دوره خسرو انوشیروان را آگاثیاس (۵۸۰-۵۳۲ م.) با توجه به ترجمه اسناد رسمی و دولتی ساسانیان توسط سرگیوس ارمنی بیان کرده است. آگاثیاس در بخشی از مطالب خود، به برخاستن اردشیر بابکان و کوشش‌های او اشاره کرده و مطالب خود را تا پادشاهی قباد و خسرو انوشیروان پیش برده است (شاپورشه‌بازی، ۱۳۷۶: ۵۷۹-۵۸۱). شاپورشه‌بازی در برگردان این بخش از سخنان آگاثیاس به نام‌ها و سال‌شمار شاهان ساسانی اشاره کرده (شاپورشه‌بازی، ۱۳۷۶: ۵۸۲-۵۸۶) که در جدول (۵) پس از هر سال‌شمار، شباهت‌های روایت موبد (به اختصار: م)، یعقوبی (به اختصار: ی) و طبری (به اختصار: ط) با روایت آگاثیاس نشان داده شده است:

جدول (۵): سال‌شمار شاهان ساسانی به روایت آگاثیاس

اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۱۰ ماه	م. ط	اردشیر پسر هرمز	۴ سال	م. ی. ط
شاپور پسر اردشیر	۳۱ سال		شاپور پسر شاپور	۵ سال	م. ی. ط
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ روز	ط	بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	م. ی. ط
بهرام پسر هرمز	۳ سال	ی	یزدگرد الاثیم (بزه‌کار)	۲۱ سال	ی
بهرام پسر بهرام	۱۷ سال	م. ط	بهرام (گور) پسر یزدگرد	۲۰ سال	
بهرام بهرامیان	۴ ماه		یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۷ سال و ۴ ماه	
نرسی پسر بهرام	۷ سال و ۵ ماه		فیروز پسر یزدگرد	۲۴ سال	
هرمز پسر نرسی	۷ سال و ۵ ماه	ط	بلاش پسر فیروز	۴ سال	م. ی. ط
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۰ سال		قباد پسر فیروز	۴۱ سال	م

با دقت در فهرست آگاثیاس می‌توان شباهت فراوانی میان سال‌شمارهای او و گروه موبد، یعقوبی و طبری مشاهده کرد. سال‌شمارهای آگاثیاس تنها در سه مورد تفاوت آشکاری با روایت این گروه دارد (بهرام بهرامیان، نرسی پسر بهرام بهرامیان و فیروز پسر یزدگرد)، اما در موارد دیگر یا شبیه به روایت موبد، یعقوبی و طبری است یا مانند پادشاهی شاپور پسر اردشیر، شاپور ذوالاکتاف، بهرام گور و یزدگرد پسر بهرام گور روایتی بسیار نزدیک به گروه موبد، یعقوبی و طبری دارد. این شباهت‌ها و تفاوت‌ها نشان می‌دهد که خط روایت موبد به خدای‌نامه دوره خسرو انوشیروان می‌رسد و موبد نباید اصلاحات چشم‌گیری در سال‌شمار شاهان ساسانی انجام داده باشد. اینکه حمزه اصفهانی روش بهرام موبد را «اصلاح» می‌خواند، تنها به دلیل اصلاحات اندکی است که موبد با توجه به نسخه‌های دیگر خدای‌نامه در روایت اصلی انجام داده است.

۴-۵. سال‌شمار دینوری، نویسنده نه‌ایه الأرب، بلعمی

اگر روایت آگاثیاس، روایت خدای‌نامه دوره خسرو انوشیروان باشد، باید گفت که این روایت با تغییراتی به نسخه‌هایی از خدای‌نامه تا دوره اسلامی رسیده و بهرام موبد روایت خود را بر اساس آن تنظیم کرده است. از سوی دیگر در دوره اسلامی نسخه‌ای از این خدای‌نامه به عربی یا فارسی ترجمه شده و مبنای سخنان یعقوبی و طبری قرار گرفته است. اگر روایت طبری و موبد، روایت اصلی این جریان باشد، سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب اخبار الطوال دینوری و نه‌ایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، که در ادامه خواهد آمد، روایت فرعی یا جانبی این جریان قلمداد می‌شود. همان‌طور که پیش از این گفته شد، بلعمی بیشتر سال‌شمارهای طبری را بدون ذکر ماه و روز پادشاهی آورده است و به همین دلیل روایت بلعمی بیشترین شباهت را با اخبار الطوال و نه‌ایه الأرب دارد. البته باید به این نکته توجه داشت که سال‌شمار شاهان در کتاب اخبار الطوال و نه‌ایه الأرب ناقص است، اما روایت این دو کتاب با روایت تاریخ‌نگاران دیگر تفاوت دارد و تنها به بلعمی و به تبع آن به طبری نزدیک است. در جدول (۶) می‌توان سال‌شمارهای کتاب اخبار الطوال دینوری (۱۳۳۰: ۴۷-۱۱۱)، نه‌ایه الأرب (۱۳۷۵: ۲۰۴-۴۴۰) و ترجمه فارسی آن تجارب‌الأمم فی أخبار ملوک العرب و العجم (۱۳۷۳: ۱۸۱-۳۶۳) و بلعمی (۱۳۵۳، ج ۲: ۸۸۶-۱۲۱۰) را مشاهده کرد:

جدول (۶): سال‌شمار دینوری، نویسنده نه‌ایه الأرب، تجارب‌الأمم، بلعمی

بلعمی	تجارب‌الأمم	نه‌ایه الأرب	اخبار الطوال	
۱۴ سال	۴۰ سال و ۱۰ روز			اردشیر بابکان
۳۱ سال	۳۰ سال	۳۱ سال	۳۱ سال	شاپور پسر اردشیر
۱ سال			۳۰ سال	هرمز پسر شاپور
۳ سال و ۳ ماه	۷ سال	۷ سال	۱۷ سال	بهرام پسر هرمز
۱۷ سال ۱۸ سال	۳۰ سال	۳۰ سال		بهرام پسر بهرام
۴ سال				بهرام بهرامیان
۹ سال	۷ سال	۷ سال	۷ سال	نرسی پسر بهرام
۷ سال	۷ سال	۷ سال	۷ سال	هرمز پسر نرسی
۷۲ سال		۷۲ سال	۷۲ سال	شاپور ذوالاکتاف
۴ سال				اردشیر پسر شاپور
۵ سال	۱۵ سال	۵ سال	۵ سال	شاپور پسر شاپور
۱۱ سال	۲۱ سال	۲۰ سال	۱۳ سال	بهرام پسر شاپور
۲۱ سال	۲۱ سال و چند ماه	۲۱ سال و نیم	۲۱ سال و نیم	یزدگرد بزه‌کار
۲۳ سال	۲۳ سال	۲۳ سال	۲۳ سال	بهرام گور
۱۸ سال	۱۵ سال	۱۵ سال	۱۷ سال	یزدگرد پسر بهرام گور
۲۶ سال				فیروز پسر یزدگرد

بلاش پسر فیروز	۴ سال	۴ سال	۴ سال	۴ سال
قباد پسر فیروز	۴۳ سال	۴۳ سال	۴۳ سال	۴۳ سال
انوشیروان	۴۸ سال	۴۲ سال	۴۸ سال	۴۸ سال
هرمز پسر انوشیروان				
خسرو پرویز	۳۸ سال	۳۸ سال	۳۸ سال	۳۸ سال
شیرویه	۸ ماه	۷ ماه	۷ ماه	۷ ماه
اردشیر / شیرزاد / جوان شیر	۱ سال	۶ ماه	۶ ماه	۱ سال
شهربراز / شهریار	۱ سال	۲ ماه	۲ ماه	۴۰ روز
بوران دخت	۱ سال و ۱ ماه	۱ سال و ۱ ماه	۱ سال و ۱ ماه	۱ سال و ۴ ماه
چشنسده				۱ ماه
آزرمی دخت				۶ ماه
فرخزاد خسرو				۶ ماه
یزدگرد شهریار				

بیشتر مطالب کتاب نه‌ایه الأرب درباره پادشاهان ایران از قول ابن مقفع (۱۴۲ق.) آمده است و اگر این نقل قول‌ها به‌واقع از ابن مقفع باشد، مطالب کتاب نه‌ایه الأرب در شناخت خدای نامه پهلوی و روش ابن مقفع بسیار اهمیت دارد. اما در این باره دو نظر متفاوت وجود دارد: نولدکه کتاب نه‌ایه الأرب را کتابی عجیب و نسبتاً دغل می‌دانست که اساساً تحریری عمدی از کتاب دینوری بوده که نویسنده آن در برخی موارد متنی کامل‌تر از متن دینوری در دست داشته است (نولدکه، ۱۳۵۷: ۷۱۸). اما خطیبی به اصالت کتاب نه‌ایه الأرب معتقد بود و آن را کتابی می‌دانست که بیشترین محتوا از سیر الملوک ابن مقفع را در خود محفوظ داشته است (خطیبی، ۱۳۷۵: ۱۴۰-۱۴۹: ۱۳۷۹-۱۶۳: ۱۷۷؛ نک: غفوری، ۱۴۰۲: ۵۱۵-۵۳۰).

اصالت کتاب نه‌ایه الأرب موضوع دیگری است، اما شباهت سال‌شمارها در دو کتاب اخبار الطوال و نه‌ایه الأرب نشان می‌دهد که نویسندگان این کتاب‌ها یا از منبع مشترکی (ابن مقفع) سال‌شمار شاهان را آورده‌اند یا مطالب را از کتاب یکدیگر رونویسی کرده‌اند. آنچه در اینجا اهمیت دارد شباهت نسبی سال‌شمارهای آنها با کتاب بلعمی است. در اخبار الطوال و نه‌ایه الأرب تقریباً به سال‌شمار بیست پادشاه اشاره شده که در سیزده مورد روایت آنها مانند روایت طبری و بلعمی است و با روایت تاریخ‌نگاران دیگر تفاوت دارد. این نشان می‌دهد که روایت خدای نامه‌ای که به موبد، یعقوبی و طبری رسیده، در اختیار ابن مقفع یا دینوری هم بوده، اما به دلیل خلاصه‌نویسی یا درآمیختن مطالب به صورت ناقص ارائه شده است. نولدکه (۱۳۵۷: ۳۰-۳۱) با مقایسه متن دینوری و طبری به این نتیجه رسیده که دینوری در فصول مربوط به تاریخ، به طبری نزدیک است، اما در بسیاری از موارد مطالب مخصوص به خود دارد، به این صورت که دینوری به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم از مآخذ افسانه‌ای و داستانی مطالبی را گرفته است و سخنان او چندان نزدیک به صحت نیست. در جایی که طبری اخبار متفاوت را جدا از یکدیگر آورده، دینوری آنها را به صورت شرحی منظم و منسجم درآورده است.

۵. نتیجه گیری

شواهد نشان می‌دهد که بهرام / بهرامشاه پسر مردانشاه کرمانی، موبد کوره شاپور (بیشاپور) از ولایت فارس با گردآوری بیست و هفت نسخه از خدای نامه پهلوی، سال شمار شاهان ایران را اصلاح کرده و کتابی درباره تاریخ پادشاهان ایران نوشته است. مقایسه سال شمارهای بهرام موبد با سال شمارهایی که تاریخ نگاران تا سال ۴۰۰ ق. آورده اند، نشان می‌دهد که روایت بهرام موبد، روایت یعقوبی و یکی از روایت های طبری به منبع مشترکی می‌رسد. منبع بهرام موبد به احتمال فراوان خدای نامه پهلوی بوده که او روایت متداولی از نسخه های خدای نامه را اساس قرار داده و روایت های دیگر را با آن سنجیده است. مقایسه فهرست موبد و طبری نشان می‌دهد که موبد موارد اندکی (۵ مورد) از سال شمار شاهان ساسانی را اصلاح کرده است؛ زیرا باقی سال شمارهای موبد و طبری مانند یکدیگر است و تنها در دو مورد اختلافی جزئی در ماه های پادشاهی دیده می‌شود (بهرام پسر هرمز؛ هرمز پسر نرسی). موارد اصلاحی موبد شامل سال شمارهای زیر است که این سال شمارها در کتاب های تاریخی دیده نمی‌شود: «هرمز پسر شاپور پسر اردشیر بابکان»، «بهرام بهرامیان»، «بهرام گور»، «یزدگرد پسر بهرام گور» و «فیروز پسر یزدگرد».

شباهت سال شمارهای موبد، یعقوبی و طبری با سال شماری که آگاثیاس (۵۸۰-۵۳۲ م.) با توجه به ترجمه اسناد رسمی و دولتی ساسانیان آورده است، نشان می‌دهد که به احتمال فراوان روایت خدای نامه ای که در پادشاهی خسرو انوشیروان تدوین شده بود تا دوره اسلامی حفظ و بازنویسی شده است و بهرام موبد توانسته نسخه هایی از این خدای نامه را فراهم آورد. همچنین یکی از نسخه های این خدای نامه در دوره اسلامی به عربی یا فارسی ترجمه شده و یعقوبی و طبری از این ترجمه برای ذکر سال شمار شاهان ساسانی استفاده کرده اند؛ از این رو روایت موبد، یعقوبی و طبری را می‌توان ادامه روایت خدای نامه ای دانست که در دوره خسرو انوشیروان تدوین شده بود.

شباهت سال شمارهای دینوری در کتاب اخبار الطوال و کتاب نهایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب با گروه آگاثیاس، موبد، یعقوبی و طبری نشان می‌دهد که روایت خدای نامه ای که در اختیار موبد بوده، در اختیار دینوری یا ابن مقفع نیز بوده است. اگر نقل قول های کتاب نهایه الأرب به واقع از ابن مقفع باشد، می‌توان گفت که این روایت شاخص ترین و کهن ترین روایت خدای نامه در دوره اسلامی بوده است، اما اگر مطالب کتاب نهایه الأرب برگرفته از کتاب اخبار الطوال باشد، باید سال شمارهای دینوری را روایتی ناقص و دستکاری شده دانست که با توجه به ترجمه عربی یا فارسی خدای نامه مذکور فراهم آمده است.

منابع

- ابن خردادبه، ابی القاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۸۸۹) المسالك و الممالك، لیدن: بریل.
 ابن رسته، ابی علی احمد بن عمر (۱۸۹۲) الاعلاق النفیسة، لیدن: بریل.
 ابن قتیبہ الدینوری، أبو محمد عبد الله بن مسلم (۱۹۹۷) عیون الأخبار، تحقیق منذر محمد سعید ابوشعر، بیروت: دار الکتب العربی.
 ابن ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۱) الفهرست، ترجمه محمد رضا تجدد، تهران: اساطیر.
 ابن ندیم، محمد بن اسحق (۲۰۱۳) الفهرست، بیروت: دار المعرفة.
 اصفهانی، حمزة بن حسن (۱۳۴۶) تاریخ پیامبران و شهریاران، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیر کبیر.
 اصفهانی، حمزة بن الحسن (بی تا) تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء، الطبعة الاولى، بیروت: منشورات دار مکتبة الحیة.
 بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۵۳) تاریخ بلعمی، به تصحیح محمد تقی بهار، به کوشش محمد پروین گنابادی، تهران: کتابفروشی زوآر.
 البیرونی الخوارزمی، ابی الريحان محمد بن احمد (۱۸۷۸) آثار الباقیه عن القرون الخالیه، با مقدمه و حواشی زاخاؤ، لایپزیک.

- بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۹۲) الآثار الباقية عن القرون الخالية، ترجمه پرویز سپیتمان (اذکائی)، تهران: نی.
- تجارب الأمم فی اخبار ملوک العرب و العجم (۱۳۷۳) به تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلاتری، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- تقی زاده، سیدحسن (۱۳۴۹) فردوسی و شاهنامه او، به اهتمام حبیب یغمائی، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- تعالی نیشابوری، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۶۸)، تاریخ ثعالی، ترجمه محمد فضائی، تهران: قطره.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۷۵) «نگاهی به کتاب نه‌ایه الأرب و ترجمه فارسی قدیم آن»، نامه فرهنگستان، س ۲، ش ۴، ص ۱۴۰-۱۴۹.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۷۹) «سرگذشت سیر الملوک ابن مقفع»، یادنامه دکتر احمد تقضی، به کوشش علی اشرف صادقی، تهران: سخن، ص ۱۶۳-۱۷۷.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۳) «خدای‌نامه»، تاریخ جامع ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. ج ۵، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، ص ۶۷۵-۷۰۳.
- الدواداری، ابوبکر بن عبدالله بن اَبیک (۱۹۹۴) کنز الدُرر و جامع الغُرر: الدرة الیتمیة فی أخبار الأمم القدیمة، تحقیق إدوارد بَدین، الجزء الثاني، لبنان: بیروت.
- دینوری، اَبی حنیفه احمد بن داود (۱۳۳۰) الأخبار الطوال، محمد سعید الرافع بسماعة الشیخ محمد الخضری، مصر: مطبعة السعادة.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۴) أخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- زُوزن، بارون و. (۱۳۸۲) «درباره ترجمه‌های عربی خدای‌نامه»، ترجمه متن روسی محسن شجاعی، مقدمه و ترجمه متن عربی علی بهرامیان، نامه فرهنگستان، ضمیمه ش ۱۵، ص ۷-۵۲.
- شاپور شهپازی، علیرضا (۱۳۷۶) «خدای‌نامه در متن یونانی»، سُخنواره پنجاه و پنج گفتار پژوهشی به یاد دکتر پرویز ناتل خانلری، به کوشش ایرج افشار و هانس روبرت رویمر، تهران: توس، ص ۵۷۹-۵۸۶.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۹) حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵) تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- الطبری، محمد بن جریر (بی‌تا) تاریخ الطبری، تحقیق ابوصهبی الکرمی، بیروت: بیت الأفكار الدولية.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۹۳)، تاریخ‌نامه طبری، ترجمه محمد بن محمد بلعمی، به تصحیح محمد روشن، ج ۵، تهران: سروش.
- عامری، ابو الحسن محمد بن یوسف (۱۹۹۱) السَّعادة و الإِسعاد فی سیرة الانسانیَّة، احمد عبدالحلیم عَطیَّه، القاهرة: دار الثقافة.
- غفوری، فرزین (۱۴۰۲) «دیدگاه خطیبی درباره نه‌ایه الارب و تجارب الامم»، پژوهنده نامه باستان یادنامه شادروان دکتر ابوالفضل خطیبی، به کوشش سجاد آیدنلو و سلمان ساکت و رضا غفوری، اصفهان: خاموش، ص ۵۱۵-۵۳۰.
- قزوینی، محمد (۱۳۳۲)، بیست مقاله قزوینی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، ج ۲، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- کریستن سن، آرتور (۱۳۹۳) نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان، ترجمه و تحقیق ژاله آموزگار و احمد تقضی، تهران: چشمه.
- محمودی لاهیجانی، سیدعلی (۱۳۹۶) «مقایسه نام و لقب پادشاهان ساسانی در شاهنامه و متون تاریخی دوره اسلامی از سده سوم تا هفتم هجری قمری»، جستارهای نوین ادبی، ۵۰، ش ۴(۴)، ص ۷۹-۱۱۲.
- مُجمل التواریخ و القصص (۱۳۱۸) تصحیح محمدتقی بهار، تهران: چاپخانه خاور.

- المسعودی، علی بن الحسین بن علی (۱۳۴۹) التنبيه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- المسعودی، علی بن الحسین بن علی (۱۹۳۸) التنبيه و الاشراف، بتصحيحه و مراجعته عبدالله اسماعيل الصاوى، قاهره: دار الصاوى.
- مقدسى، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴) آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، مجلد ۳ تا ۱، تهران: آگه.
- المقدسى، المطهر بن طاهر (۱۹۰۳) البدء و التاریخ، کلمان هوار، الجزء الثالث، بغداد: مكتبة المثنى.
- نولدکه، تئودور (۱۳۵۸) تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، تهران: انجمن آثار ملی.
- نهایة الأرب فی اخبار الفرس و العرب (۱۳۷۵) تصحيح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- هامین آتیلیا، یاکو (۱۳۹۹) خداینامگ: شاهنامه فارسی میانه، ترجمه مهناز بابایی، تهران: مروارید.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب (۱۸۸۳) تاریخ، تصحيح مارتین تئودور هوتسما، لیدن: بریل.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۲) تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Al-Biruni, A. M. B. (1878). *Al-Athar al-Baqiya 'an al-Ghurun al-Khaliya* [The Chronology of Ancient Nations] (Zakhaw, ed.). Leipzig. [In Arabic]
- Al-Dawadari, A. B. B. A. (1994). *Kanz al-Durr wa Jam' al-Ghurr: Al-Durra al-Yatima fi Akhbar al-Umam al-Ghadima*, (E. Badin, ed.) (Vol. 2). Beirut. [In Arabic]
- Al-Maqdesi, A. B. T. (1903). *Al-Bada' wa al-Tarikh* [Les Débuts de l'Histoire], (C. Huart, ed.) (Vol. 3). Baghdad: Maktabat al-Muthanna. [In Arabic]
- Al-Mas'udi, A. H. A. (1938). *Al-Tanbih Wa al-Ischraf* (A. Isma'il al-Sawi, ed.). Cairo: Dar al-Sawi. [In Arabic]
- Al-Mas'udi, A. H. A. (1970). *Al-Tanbih Wa al-Ischraf* (A. Payandeh, trans.). Tehran: Bonyad Tarjumeh wa Nashr-e Ketab. [In Persian]
- Al-Tabari, M. B. J. (n.d.). *Tarikh al-Tabari* [The History of Prophets and Kings] (A. S. al-Karami, ed.). Beirut: Bayt al-Afkar al-Dawliyah. [In Arabic]
- Al-Ya'qubi, A. B. I. (1883). *Tarikh* [The History] (M. T. Houtsma, ed.). Leiden: Brill. [In Arabic]
- Amiri, A. H. M. B. Y. (1991). *Al-Sa'adah wa al-Is'ad fi Sirah al-Insaniyyah* (A. A. 'Atiyah, ed.). Cairo: Dar al-Thaqafah. [In Arabic]
- Anzabi Nejad, R. & Kalantari, Y. (eds.). (1994). *Tajareb al-Umam fi Akhbar-e Muluk al-Arab-e wa l-Ajam*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Bahar, M. T. (ed.) (1939). *Mojmal al-Tawarikh wa al-Ghesas*. Tehran: Chapkhaneh-ye Khavar. [In Persian]
- Bal'ami, A. M. B. (1974). *Tarikh-e Bal'ami* (M. T. Bahar, ed.; M. Parvin Ganabadi, comp.). Tehran: Ketabforushi Zavar. [In Persian]
- Biruni, M. B. A. (2013). *Al-Athar al-Baqiya 'an al-Ghurun al-Khaliya* [The Chronology of Ancient Nations] (P. Septiman Azkayi, trans.). Tehran: Ney. [In Persian]
- Christensen, A. (2014). *Nēmūneh-hā-ye Nakhostin-i Ensan wa Nakhostin Shahriar dar Tarikhe Afsaneh-i Iranian* [Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire

- des Iraniens*] (J. Āmoozgar & A. Tafazoli, trans. & ed.) (5th ed.). Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Daneshpazhuh, M. T. (ed.) (1996). *Nihayat al-Arab fi Akhbar al-Furs wa al-'Arab*. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. [In Arabic]
- Dinawari, A. H. B. D. (1909). *Akhbar al-Tawal* [*The Book of the Early History*] (M. S. al-Rafi', ed.). Cairo: Matba'a al-Sa'ada. [In Arabic]
- Dinawari, A. H. B. D. (1985). *Akhbar al-Tawal* [*The Book of the Early History*] (M. Mahdavi Damghani, trans.). Tehran: Ney. [In Persian]
- Ghafouri, F. (2023). "Didgah-e Khatibi darbarezeh-ye Nihayah al-Arab wa Tajarib al-Umam". In S. Aidanloo, S. Sakat & R. Ghafouri (eds.). *Pazhoohandah-nameh-ye Bastan* Isfahan: Khamosh: 515-530. [In Persian]
- Hämeen-Anttila, J. (2018). *Khwadāynāmag: The Middle Persian Book of Kings*. Boston, Leiden: Brill. [In English]
- Hämeen-Anttila, J. (2020). *Khodaynamag: Shahnameh-ye Pahlavi* [*Khwadāynāmag: The Middle Persian Book of Kings*] (M. Babaei, trans.). Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Ibn Khordadbeh, A. Q. (1889). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [*The Book of Roads and Kingdoms*]. Leiden: Brill. [In Arabic]
- Ibn Nadim, M. I. (2002). *Al-Fihrist* [*The Fihrist of al-Nadim*] (M. R. Tajaddod, trans.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Ibn Nadim, M. I. (2013). *Al-Fihrist* [*The Fihrist of al-Nadim*]. Beirut: Dar al-Ma'arif. [In Arabic]
- Ibn Qutaybah al-Dinawari, A. M. (1997). *Uyun al-Akhbar* (M. S. Abu Sha'ar, ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Ibn Rustah, A. A. (1892). *Al-A'lak al-Nafisa*. Leiden: Brill. [In Arabic]
- Isfahani, H. B. al-H. (n.d.). *Tarikh Sani Muluk al-Ard wa al-Anbiya* [*The History of Prophets and Kings*] (1st ed.). Beirut: Maktabat al-Hayat. [In Arabic]
- Isfahani, H. B. H. (1967). *The History of Prophets and Kings* (J. Sha'ar, trans.; 2nd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Khatibi, A. (1996). "Negahi be Ketab-e Nihayat al-Arb wa Tarjomeh-ye Farsi-ye Qadim-e An". *Nameh-ye Farhangestan*, 2 (4): 140-149. [In Persian]
- Khatibi, A. (2000). "Sargozasht-e Siyar al-Muluk Ibn-Muqaffa". In A. Ashraf Sadeghi, (ed.). *Yadnameh-ye Dr. Ahmad Tafazoli*. Tehran: Sokhan: 163-177. [In Persian]
- Khatibi, A. (2014). "Khodaynameh". In K. Mousavi Bijanvordi (ed.). *Tarikh-e Jame' Iran* (Vol. 5). Tehran: Markaz-e Dairat al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami: 675-703. [In Persian]
- Mahmoudi Lahijani, S. A. (2017). "Comparison of the Names and Titles of Sassanid Kings in *Shahnameh* and Islamic Historical Texts from the 3rd to 7th Century AH". *Journal of Modern Literary Studies*, 50 (4): 79-112. [In Persian]
- Maqdesi, M. b. T. (1995). *Afarinesh va Tarikh* [*The Creation and History*] (M. R. Shafiei Kadkani,

- trans.; Vols. 1–3). Tehran: Āgah. [In Persian]
- Nöldeke, T. (1979). *Tarikh-e Iranian va 'Arabha dar Zaman-e Sasanian* [Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden] (A. Zaryab, trans.). Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Qazvini, M. (1953). *Bist Maqalah-ye Qazvini* [Twenty Articles of Qazvini] (A. Iqbal Ashtiani, ed.; Vol. 2). Tehran: Chapkhaneh-ye Majles Shora-ye Melli. [In Persian]
- Rosen, B. W. (2003). “Darbareh-ye Tarjomeh-ha-ye Arabi-ye Khodaynameh”. *Nameh-ye Farhangestan*, Supplement No. 15: 7-52. Translated from Russian by M. Shojai, Arabic text translation and introduction by A. Bahramian. [In Persian]
- Safā, Z. (2010). *Hamasah-Sarayi dar Irān* [Epic Storytelling in Iran]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shapurshahbazi, A. (1997). “Khodaynameh dar Matn-e Yunani”. In (I. Afshar & H. R. Reumer (eds.). *Sokhanvareh-ye Panjah o Panj Goftar-e Pazhooheshi be Yad-e Dr. Parviz Natel-Khanlari*. Tehran: Tus: 579-586. [In Persian]
- Tabari, M. B. J. (1996). *Tarikh-e Tabari* [The History of al-Tabari] (A. Payandeh, trans.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Tabari, M. B. J. (2014). *Tarikh-namah-ye Tabari* (M. B. Bal’ami, trans.; M. Rowshan, ed.) (4th ed.) (5 vols.). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Taqizadeh, S. H. (1970). *Ferdowsi wa Shahnameh-ye Ou* [Ferdowsi and His Shahnameh] (H. Yaghmaei, ed.). Tehran: Selseleh Entesharat-e Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Tha’alabi Nishaburi, A. M. B. M. B. I. (1989). *Tarikh-e Tha’alabi* [Histoire des rois des Perses] (M. Faza'eli, trans.). Tehran: Ghatreh. [In Persian]
- Ya’qubi, A. B. I. (2003). *Tarikh-e Ya’qubi* [The History of Ya’qubi] (M. I. Ayati, trans.) (9th ed.; Vol. 1). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]